

նոյն մարմարին քարի վերայ թէպէս սորա կողմանէ՝ զույգ միամտութիւն կործնել, բայց ժամանակ անցնելով՝ մեծ սխալանաց և զայժակ-դութեան իսկապէս առիթ է եղել բազմաց և անհաւատարմութիւն առ սուրբ Աւարդագեան: Այսպէս այս մասին Հոգեւոր Իշխանութիւնը բարեհաճ անօրէնութիւն մի կանէ ուղղել սոյն աններկի վրայմունքն Յովակիմ՝ եպիսկոպոսի:

Իսկ թէ Խաչի շրջանակի $\frac{910}{810}$ տասերի նշանակու-

Ք. Գ. Տ.

թիւներ ի՞նչ է, այսպէս կրացատ կմ, որ են չորից աւտարանչաց զրոց սկզբնաւորութեանց զխատառերն՝ զոր օրինակ՝ Գիրք Տննդեան Սկիզբն Աւտարանի Յիսուսի Քրիստոսի Քանցի բազումք յոժարեցան, Ի սկզբանէ էր բանն. և Ք. Գ. Տ. տասերն կնշանակեն Քահանայապետ Գրիգոր Տաթևացի:

ՍՏԵՓԱՆՆԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՄԻԻԹԱՐԱՆՆ.

Ի 21^ն Դեկտեմբերէ 1874 -մ.

Ի Վան Տաթևա.

ՍՈՐԸՍՆՊԵԱԿԵ ԲԻԻ ԷԱՆԳԵԱՆ.

Հ Ա Յ Ք

Ի ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ ԵՒ Ի ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ

ՎԱՂ, ԵՒ ԱՐԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ ՄԷՁ.

(Շաբաթ-ն-ի-ն-ի-ն և Էքզ)

Հայք, որոնց վրայօք ցարդ խօսեցար և որոնք մասամբ՝ մի և նոյն ժամանակ Հունգարացոյ հետ՝ զրեթէ Հունգարացի առաջնորդաց և Աւրատեան տան թագաւորաց ժամանակ ծառայեցան երկու Հունգարական երկիրներու մէջ, և թէ նոյն պատմական յիշատակութիւնը հանելու ըլլանք, որն որ Հունգարական ժամանակագրութեանց և Գեաղանադիտական Հաւաքածոյից մէջ նոյնին վրայօք յառաջ կուգայ նաև տեղեաց

անունները որոնք ազգային անունը կը հնչեն, մնացեալներուն մէջ՝ երկու երկրին մէջ ալ առանց ընկճման մարեցան և կամ ուրիշ ազգաց մէջ ձուլուեցան:

Գարձեալ թէ ինչպիսի ճոխութիւն ունէր վաղ ժամանակ Հայ անունը Հունգարացոց և նոցա Արրատեան — տան թագաւորաց առջեւ կը վկայէ Կրօնադէմոյ Անդրէաս թագաւորին գործքն, որպէս զի արեւելք ոտք կոխել կարենայի համա-նուն որդին զԱնդրէաս՝ Լեւոն Հայ թագաւորին զտեղի հետ նշանած էր այնպիսի պայմանաւ, որ Հունգարացի թագաւորը Լեւոնին ժառանգ ըլլայ Անտիոքոյ պետութեան զահուն, և մինակ Լեւոնին տարաժամ մահը արգիլեց երկու արքունեաց և երկու ազգաց մէջ տեսակցութեամբ զիտուած ամուսնութեան կարի սերտ կապը — կը զրէ Լաւորապոս Սալաի:

Բ.

Արդի Հայք այլ են՝ առաջիններէն միայնացեալ և տարբեր ժամանակուան մէջ և պատճառաւ Հայաստանէն յառաջ եկած և Առտեալի մէջ տարածեալ Գաղթականաց մնացորդները որոնց ծագմանը վրայօք ինչպէս պատմութեան մէջ՝ նոյնպէս Ազգային աւանդութեան մէջ ստոյգ և առանձին պատմուած թուականներ ունինք՝ քան վերոյիշեալ հնոց վրայօք:

Գիտենք՝ թէ 1672-ին եկան Առտեալ, զիտենք նաև՝ թէ Ասիոյ հայրենեաց որ տեղւոյն և քաղքին երբեմն բնակիչք էին, կը ճանչնանք պատճառները որոնք զիրենք իրենց նախնական հայրենիքը թող տալու և նոր հայրենիք փնտռելու շարժեցին: Մնաց այն յիշատակը բաղմատեսակ վտանգներուն, որոնք երկար ճանապարհին վրայ՝ ալ և ոյլ աշխարհաց և ճանապարհաց և ազգաց մէջ դիպեցան, մինչև վերջապէս Առտեալ հաստատուեցան:

Առտեալի Հայք ըստ միաձայն վկայութեան մեր հաւատարիմ պատմական թուականին և աւան-

(1) Պատմութիւն Հունգարաց. Ա Հատ. էջ 302 և 303:

դուժեանք՝ Անի քաղաքէն յատաջ եկան, որ մեծն Հայաստանի Արարատայ միջնաշխարհին Շիրակ գաւառին մէջ էր, և Բաղրատունեաց տան Հայ թագաւորաց ժամանակ՝ Հայաստանին մայրաքաղաքն էր:

Արծրունի և Բաղրատունի տոհմաց հզօր նախարարներն Մեծ — Հայաստանին քանի մը մասերը՝ որոնց մէջ իւրեանց նախնական բերդերը և կալուածները կային: Թւոյ դարուն մէջ Արաքսցոց լուծէն ազատեցին և ինքնակախ աշխարհներ հիմնեցին: Այսպէս նոյն ժամանակ կազմուեցաւ Վասպուրականի թագաւորութիւնը Հայաստանի արեւելեան հարաւային կողմը՝ Վան գլխաւոր քաղաքին հետ ընդ իշխանութեամբ Արծրունեաց: Բաղրատունիք ալ հիւսիսային Հայաստանին մէջ՝ Արարատ գաւառին մէջ իրենց թագաւորութիւնը հաստատեցին, որոյ գլխաւոր քաղաքն էր՝ Անի:

Այս վերջին գաւառը որոյ գէմ Արարացիք, Պարսիկք և Սելճուկ Տաճիկք յաճախ իւրեանց աւաղակութեամբ և նոյնին քանդմանը համար դիմադրած ճգնաժամ պատճառաւ, գրեթէ երկուքու կէս դար կրցաւ ինքզինքը բռնել, ան առն ալ աւելի Յունաց նենգութիւնը քան բարբարոսաց զէնքը իւր կենաց վերջ տուաւ:

Պատանդին Մանուկաս բարեկամութիւն կեդծելով՝ զՊաղիկ հիւսիսային Հայաստանի թագաւորը 1046-ին նենգութեամբ առ իւր հրաւիրեց և բանտարկեց, իսկ նորա երկիրը լրտեսութեան մէջ կեցած բանակաւ բոլորովին գրաւեց: Յոյնք նոյն միջոցին շատ աւելի վատ էին՝ և որք այսպիսի նենգաւոր ճամբով ստացած երկիրը չկարացին պաշտպանել բարբարոսաց աւաղակութեանց գէմ: Արիստան սելճուկ Տաճկաց թագաւորը 1062-ին ահազին բանակաւ Հայաստան արշաւեց, Յոյնքը հարուածեց և Անին առաւ, ուր սաստիկ արիւնհեղութիւն և ապականութիւն ըրաւ: Նոյնը Տաճիկներէն առին 1072 Արարացիք: Արաքսցոց մէ 1086 Պարսիկք, Պարսից մէ 1124 Վրացիք, Վրացիներէն 1126 զարձնալ Պարսիկք, Պարսից մէ 1174 վերստին գրաւեցին Վրացիք: Հուսկ ուրեմն 1535-ին երեւան կ'ան ճինկիզ-

խանին Մանկոլ Թաթարաց քաղմաթիւ գնդերը, և բովանդակ Հայաստան ոտնակոխ ըրին և աւարեցին: Իսկ Անի քաղաքը՝ ուր խառն քաղմութեամբ զիմեցին սոսկալի արիւնհեղութեամբ աւերեցին:

Անի՝ երբ Յունացմէ առնուեցաւ՝ Նախնական Ասիոյ ամենամեծ և հարուստ քաղաքներէն մին էր: Եկեղեցեաց թիւը 1001 էր, շէնքերունը հարիւր հազար բնակչացն առ հասարակ մէկ միլիոն կը համարին պատմագիրները: Վինկենտին Պէլլովացի՝ որ արեւելք կը գտնուէր երբ Թաթարք զԱնի քանդեցին և աւերեցին, այն քաղաքին վերացօք կ'ըրէ. “In Armenia est civitas nobilis, quae Ani vocatur, udi sunt mille ecclesiae et centum mille familiae, quam Tataři ceperunt in 12 diebus.” (1):

Արդ զարմանալի բան չէ՞ որ այսպիսի շքեղ քաղաք մը որուն մէջ բնակիչք իւրեանց լայնածաւալ վաճառականութեամբն Ասիոյ գանձերը ի մի վայր գումարած են, սա առիթ մըցման եղաւ հարուստ աւարաց ցանկացող Յունաց Սելճուկ Տաճկաց, Արաքսցոց, Թաթարաց, և այլն աղգաց: Որոնք նոյնին առմանը համար իրարու մէջ կռուեցան նոյնը աւարառէլու, քանդելու և բնակիչքը կորուսանելու համար: Ասկէ մարմ է իմանալ դժբախդ քաղաքին վիճակը, որ քիչ ժամանակուան մէջ այնպիսի յափշտակութեանց և քանդիչ պատերազմաց ասպարէզ դարձաւ, որոնք զինքը ի հիմանց կործանեցին, իսկ բնակիչքը վերջին կարօտութեան մէջ ձգեցին: Ինչ որ քաղաքին մէջ մնաց՝ ան ալ 1316-ին երկրաշարժով աւերեցաւ: Բնակիչքը՝ որոնք վայրաց թշնամեաց զէնքերէն մաղապուր եղան կամ ի գերութիւն չմարեցան՝ առհասարակ ցիրուցան եղան:

Գ.

Թրանսիլվանիոյ Հայոց նախնիք 1239-ին՝ երբ Մանկոլ — Թաթարք զԱնի խաղաւ կործանեցին

(1) Vincenzii Bellovacenxis. Hist. C. 95:

իրենց դժբախտ քաղաքը արիւնհեղութեան և բռնակցական մէջ թողուցին և նախնի հայրական երկրէն վերջին հրաժեշտը առին: Իրենք ազատող այն զինքն կը վերաբերէին, որն որ քաղքին հիւսիսային զուրը խորտակելով զէպ ի Հիւսիս ուղղահայեաց էր: Աւրատանու և Սովկասու կիւճերէն անցան և հիւսիսային Սովկասիս Գաղանի և Աժտերխանի մէջ տեղ Աքսարի շրջակայքը ծաւալեցան:

Երկարատե՛ղ գրեթէ ամբողջ դար մը եղաւ, որ հոս տեղս բնակութիւննին հաստատեցէն յետոյ՝ Հայք այն աղետալից համալուծմը ունեցան թէ աւազակութեամբ և յափշտակութեամբ ապրող Թաթարաց մէջ՝ որոնցմէ սաստիկ շատ բան կը բեցին, ալ նոյնիւրուն մէջ մնալ բոլորովին անհնարին է: Աւ չկարենալով կեանքերնին և ստացուածքնին արիւնհեղութենէ և յափշտակութենէ ետեւ ծարաւի բարձրորաց զէմ հաստատուն կերպով պաշտպանել, 1330-ին Խրլմ անցան, ուր ճէնովազուց ձեռք՝ որոնք նոյն թերակղզոյն տէ՛ր էին՝ մեծաւ հիւրասիրութեամբ ընդունուեցան: Մեր պատմիչները այլ և այլ ճամբով Անիէն Խրլմ գաղթող Հայ ընտանեաց թիւեր՝ քառասուն հազար կը հաշուեն: որոնք նոյն տեղը ամեն կերպով ժողովրդաբնակ ըրին: Թերակղզոյն զխաւոր քաղաքը Քաֆիան, ուր իրենց ձեռք ամրացեալ առանձին կողմ մ՝ ունէին ժ.Դ. և ժ.Ն. դարուց արեւելեան վաճառականութեան զխաւոր կեդրոն և ճենովայի ընկերհաշտութեան հետեւ ծաւալող ծովային զօրութեան զխաւոր տեղ, և կալուածոց տեղ ըրին: Այսպիսի օգտակար ծառայութեամբ այն սատիճան ճէնովազուց վստահութիւնը իրենց շահեցան, որ ի սկզբան Խրլմի կալուածոց միւնակ ծովկերեայ ամրացեալ տեղերը ետքն ալ նոյն զխաւոր քաղաքն ալ Հայոց գերերուն պահպանութեամբ յանձնեցին:

Գ.

Հայք Թաթարաց զէմ տակաւին կաշտպանէին իրենք զիրենք և քաղաքը՝ զիշերանց դուրս յարձակող առաջնորդին պատճառաւ՝ ետեւ թու-

ղուցած սակաւամիւ ճենովացի պահապան զօրաց հետ՝ զխաւորաբար երբ ծովը առջեւնին բաց էր: Սակայն երբ Տաճիկք՝ քաղաքը այս կողմն երեք հարիւր նաւով շրջապատեցին և առ պահասութեան պարենի քաղքին մէջ ժանտախտ յառաջ եկաւ, իրենց բովանդակ յոյսերը ի դերեւեկան նոյն պահպանելու համար, զօրութեանց մէջ ալ նուազելով՝ քաղաքը երգմամբ հաստատուած պայմաններով Տաճկաց ձեռք յանձնեցին:

Տաճիկք նոյն միջոցին մէջ Թաթարաց հետ միանալով՝ քիչ ժամանակէն երգմնազանց դառնուելով՝ քաղաքը աւարեցին, իսկ նորա բնակիչքը և անկէ դուրս եղողները սպաննեցին:

Հայք՝ որոնք ընդհանուր յափշտակութեան և սպանութեան մէջ ամենէն աւելի կրեցին, մեծաւ մասամբ ազգին անդին ցրուեցան: մնացեալներն ալ փախստեամբ ապաստան մը փնտռեցին: Ազատողները Լեհաստանի քաղաքները Քամէնի, Մոհիլով, Լեմպերկ, Սգանիւրաւ և այլն իւրեանց ծոցը ընդունուեցան:

Լեհաստանէն չի դիտցուիր՝ թէ երբ և ինչո՞ւ համար Մոլտաւիա անցան՝ անկէջ ալ վերջապէս 1672-ին Թրանսիլլանիա Իրենց բնակութիւնը վերջին անգամ ալ փոխելուն պատճառը մի և նոյն ժամանակուան թուականութեան յաջորդութեամբը յայնմ կգոնենք, թէ Մոլտաւիոյ զուխք զՀայերը ամեն կերպով իրենց ազգայնութենէ մերկացնել կազէին և Ալպաք աղդին մը ձուլել ճգնեցան, և որովետեւ նոյնին չուզէին հաւանիլ՝ սաստիկ հալածումներ կրեցին անոնցմէ: Հալածմունքը սկիզբ առաւ Ստեփաննոս Աղոյ վոտայի ժամանակ 1551-ին, զոր անկողմնակցութեամբ յառաջ կբերէ Մէնաս սարկաւազը, ժամանակակից և ականատես զրողը, իւր քսան և հինգ էջ ունեցող օղորդութեամբ մէջ և վերջացաւ 1668-ին Դուգա Աղոյվոտայի ժամանակը:

Նոյն ժամանակ Հայք դառնալակիծ ըլլալով իրենց ամենասուրբ արժանեացը պաշտպանութեան համար յուսահատած իրենց վերջին հնարքին՝ զէնք ձեռք առին և օգնութիւն գտնելով քանի մը Մոլտաւացի ապստամբաց ձեռք՝ անոնց զրկաւորը Սուլաւայի բերդը խօթեցին ուսկից մի-

նակ յաջորդ 1669 տարին և ան ատենը ալ Տաճկոց օգնականութեամբը կրնար ազատիլ :

Սուլայայէն Տաճկաց ձեռքը հպածեալ՝ Հայք Թրանսիլվանիոյ ձիւնալեռները անկից ալ Միքայէլ Ա. Արաֆին զխաւորութեան թողտուութեամբը ձիւնալեռանց ստորոտը գտնուած տեղւորները քաշուեցան : Սոյն զխաւորը՝ զՀայերը մեծաւ հիւրասիրութեամբ ընդունեցաւ, ներքին անմիաբանութեանց, Տաճկաց և Թաթարաց ըրած ապականութեանց համար՝ իւր բնակեաց մէջ նուազած երկիրը ժողովրդաբնակ ընելու և վաճառականութիւնը յառաջ տանելու համար : Այլ և այլ ազատութեամբ՝ արտօնութեամբք վարձատրեց զիրենք : Որոնք վերջէն երկու թաղաւորական քաղաքացի Հայաքաղքին (Սամոշովար կամ Աէռլա) և Եղիսարեթուպոլսոյ (Պաշապով կամ Էպէշֆալվա) հիմնարկիչ եղան : Հոս յիշեցնել կուզեմ, որ Թրանսիլվանիոյ պատմագիրք, Յովսէփ Պէլքէօ, Փաշինկ և այլն յայնրմ կմիաբանին մեզի հետ՝ թէ Հայք Անիէն յառաջ եկան, սակայն կհեռանան և կսխալին, որ իրենց զաւրուստը Հայ թաղաւորաց զահաճն բարձրամբը և Անիի կործանմամբը Դանուբեան իշխանութեանց և Թրանսիլվանիոյ մէջ անմիջական կերպով կրերն, և երկուքն ալ ԺԷ ու կէս դարը կը գնեն :

Ա. երկ մանրամասն տեղեկութիւն տալ քաղաքական և եկեղեցական կենաց վրայօք՝ ուրիշ անգամուն կ'ընդունի երբեք Վ. Պօլսոյ Պատկասելի և Սրբազումար Արմական ժողովը հանդերձ Նորին Բարձրաշնորհ և բարեխնամ Ս. Նախագահին և Գեր. Ատենապետին հետ կարեկից հաշիցումք մը արձակեն վերոյիշեալ դաւաճաց մէջ ցրուեալ եղբարց վրայ, և նոցա վիճակը նկատողութեան առնեն, զոր լաւ դիտէ Բարձրաշնորհ Տ. Ներսէս Սրբազան Պատրիարք բարեգործը Հայրը, որուն վրայ նոյն տեղւոյն բովանդակ քաղաքացիք իւրեանց ակնկալութիւնը դրած են :

ԱՆՏՈՆ Ե. Վ. ԹԱՐԴՄԱՆԵԱՆ

Քարոզիչ ի Խաղաղիչ.

Լոյս :

Հետեւեալ իրաւացի դիտողութիւն Վ. Պօլիս հրատարակուած Լոյս Արմական ամսագրէն քաղելով կհաղորդեմք ընթերցողաց, և կխոստանամք Աւետարանական ընկերութեան հակաքրիստոնէական արդեանց նկատմամբ մի յօդուած ևս ի պատեհ ժամու գրիլ և հրատարակել :

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻՆ
ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ Ս. ԿՐԹՆԻ

Ի Թ Ո Ւ Ր Ք Ի Ա.

Աերջին օրերս Աւետարանական Ընկերութեան կողմանէ անգղիացի պատգամաւորութիւն մը Լոնտրայէն հասած էր ի Մայրաքաղաքս՝ անձամբ մեր Վեհափառ Վայսեր ներկայանալու և Թուրքիոյ Քրիստոնէից Արօնի և Խղճի ազատութեան նկատմամբ՝ բազմաթիւ ստորագրութիւն կրող Յիշատակագիր մը մատուցանել Նորին Օգոստոսփառ Վայսրութեան :

Սոյն պատգամաւորութիւնը անգղիոյ Վսեմ. դեսպանին միջնորդութեամբն անցեալ շաբթու Բ. Դուռն գնաց՝ արտաքին գործոց Վսեմափայլ Պաշտօնեայէն խնդրելու Վեհափառ Վայսեր ներկայանալու շնորհն, սակայն Օսմանեան կառավարութիւնն բացարձակ մերժեց այս առաջարկութիւնն թէ մինչ ցարդ շարունակուած սովորութեանց և յարաբերութեանց անհամաձայն ըլլալուն և թէ պաշտօնական կերպարանք մը չկրնալուն համար :

Մէք այս խնդրոյն մէջ երկու ծանր կէտ կ'ընշմարենք, մէկը՝ եղած մերժումն՝ որ բնականապէս պատգամաւորութեան ինքնասիրութիւնն վիրաւորեց, և մէկ ալ՝ այդ յիշատակագիրն՝ որ դիւանագիտական լիզուաւ յանիրաւի բողոք մ'էր Տաճկատանի հայրախնամ Վառաժարութեան դէմ :

Յիշատակագիրն կ'այտարարէ թէ Թուրքիոյ Քրիստոնէից (մանաւանդ Հայոց) Արօնքն և Խղճի ազատութիւնն տառապանաց և հալածանաց են :